

др Вера Јовановић*

ЛИКОВНИ ЖИВОТ БЕОГРАДА У РАТНОМ ВРЕМЕНУ 1941-1945. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ:

У раду су сумиране опсервације о судбини уметника у Другом светском рату, о непогодностима за рад уметника у окупираном Београду, те о оскудици и условима за њихово преживљавање. Потом су наведени подаци о сликарима и вајарима, колекционарима, изложбама, излагачима, наградама, написима у новинама и ликовној критици у ратном времену. Посебно је истакнута и рашчлањена улога београдских изложбених салона, продајних галерија и уметничких павиљона.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

Ликовни живот, Београд, ратно време 1941-1945, сликари, вајари, изложбе, продајне галерије, салони, Павиљон.

Други светски рат разагнао је уметнике на разне стране. Проучавајући уметност у Народноослободилачком рату, Нада Шуица је констатовала да је више од 230 ликовних уметника било међу учесницима рата и револуције (при томе мисли на територију Југославије – н.п.), а да је њихова уметност била наставак социјалне уметности из тридесетих година XX века.¹ Немајући готово никакве погодности за рад у ратним условима, они су најчешће остављали цртане записе оловком, мастилом или тушем, крокије рађене брзо, у предасима

током мирних тренутака, у дневним белажницама. Мотиви су спаљена, разорена и опустошена села, збегови, рањеници, борци у колони или на одмору, жртве рата, тифусари. Уметници у пропагандним одељењима (Моша Пијаде, Бранко Шотра, Владета Пиперски, Јурица Рибар и др.), на војним или политичким дужностима, окупљали су се на ослобођеној територији, при штампаријама, поводом конференција, конгреса и заседања. Илустровали су ликовним прилозима партизанску штампу за потребе пропаганде. И они су се служили цртежом, али

* др Вера Јовановић, историчар уметности, Нови Сад

1 Шуица Н., Уметност НОР-а, у: Југословенска уметност XX века, 1929-1950: Надреализам, постнадреализам,

социјална уметност, уметност НОР-а, социјалистички реализам, Музеј савремене уметности, Београд 1969, 64-67.

и графиком, најчешће линорезом, ретко и другом техником. Формати су били скромни, погодни за ношење. Настајале су читаве мапе (*Ужице*). Радови су каткад излагани на ослобођеној територији (Ужице, Фоча, Сењ, Цриквеница и др.). У марту 1943. одржана је илегална изложба слика и скулптура у Сплиту, у стану Марина Студина.²

По стилу, ти радови су између реалистичко-дескриптивног и експресионистичко-симболичког; у првом случају инсистирано је на описним појединостима, а у другом се тежило више ка унутрашњем покрету и експресији. Но, све је то зависило од ситуације, емотивног стања уметника и околности у којима је дело реализовано.

Уметници који су доспели у концентрационе логоре и затворе најмање су имали могућности за рад. На Бањици су били Ристо Стијовић, Стеван Боднаров, Бора Барух. У Маутхаузену – Милош Бајић, у Аушвицу – Вида Јоцић, у Оснабрику – Душан Влајић, Небојша Јелача, Петар Лубарда. Било их је и у Дахауу. У Норвешкој су били Милета Виторовић и Драгољуб Вуксановић; у Сегедину – Нандор Глид. Више су могли да раде они који су допали у војне заробљеничке логоре у окупаторским земљама, али само најскромнијим средствима – Павле Васић, Богдан Шупут, Милан Коњовић, Дејан Богдановић и други.

Посебну, не малу групу, чинили су уметници који су остали у окупираној

земљи, у својим домовима. Према њиховом стваралаштву насталом током рата каснија послератна историја не само да је била неправедна него се, из различитих разлога, трудила да преко тог њиховог раздобља пређе ћутке. На томе су настојали и сами уметници. У наведеном тексту Нада Шуица само узгред додаје: „уметност под окупацијом – која још није проучена – излази из оквира проблематике ове изложбе“.³ А није се ћутке прелазило само преко те уметности него се нису регистровала ни излагања, па се тако добија нетачна слика да у Београду у току рата нити су уметници стварали, нити је изложби било. Чак се говорило да су окупационе власти, под претњом смртне казне, забрањивале сликање градских ведута (Лепосава Ст. Павловић аутору ових редова). Врло ретко, у биографским бележењима напоменута је понека изложба, али сасвим узгред и непотпуно.

Због чега је у ратном времену уметност стварана у борби и логорима била фаворизирана, а она настала у окупираним градовима анатемисана, има више разлога. Један од њих је политичке природе. А ње су се клонили и уметници, и ликовна критика, и историчари уметности и музеалци. Кроз изложбе НОБ-а, са мапама графика и цртежа, истицала су се страдања и заједнички отпор народа према окупатору, а занемаривало све што се ван фронта дешавало. То је био идеолошки програм. Имајући то у виду,

2 *Ibid.*

3 *Ibid.*

и уметници и проучаваоци ратног периода обилазили су позадину као забрањену територију. Штавише, не једном се чуло како у току рата у Београду није било рада, изложби, продаје, институција. Живело се оскудно и ништа се није дешавало. Ако би се констатовало да је и у градовима било макар каквог-таквог ликовног и другог дешавања, могло би се то погрешно тумачити и нашкодити не само новом представљању ратне историје већ много више онима чија би се имена у тим догађањима изнела на видело. У свему томе, свакако, најгоре би прошли ствараоци. Могли би њихови обични људски поступци, рецимо излагање уметнина зарад продаје и преживљавања породица, бити протумачени као сарадња са непријатељем, окупатором, а то је била велика оптужба. Зар нису животе изгубили сликар Радојица Живановић – Ноје, књижевник Светислав Стефановић, сликар и ликовни критичар Бранко Поповић, др Зеџ и још многи интелектуалци? Зар нису анатемисани историчари уметности и књижевници Милан Кашанин, Тодор Манојловић, Ђорђе Ораовац, глумица Жанка Стокић, вајари Михаило Томић, Живорад Михајловић и толики други? Осим тога, ти ликовни уметници, који су стварали између два рата и у току Другог светског рата, у првим послератним годинама били су већ означени као буржоаски ларпурларисти и формалисти. О томе сведоче и речи др Сретена Марића поводом прве

продајне изложбе у корист рањених бораца, одржане децембра 1944. и јануара 1945. године: „Без малог изузетка, читава наша предратна ликовна уметност, нарочито сликарство, имала је у мањој или већој мери одлике декадентне формалистичке уметности лансиране из Париза“.⁴ Ни други нови теоретичари – Јован Поповић, Радован Зоговић, Милован Ђилас, Ото Бихаљи Мерин – нису били блажи. Стога је у раним послератним годинама проучавање тога периода било непожељно.

И у потоњем времену та тема је била осетљива за све, мада се државна политика после 1950, тако рећи, преко ноћи променила. Али, отада су анатемисани они који су били заокупљени социјалним мотивима, а земље Запада постале су „недостижне“. Отварале су се границе, многи су отишли да се никад не врате. Асоцијативна и апстрактна уметност фаворизовани су. Притисак на предратне, тада већ старије уметнике, полако је попуштао. Многи су отварали своје самосталне изложбе. Ликовна критика је била пуна похвала и оцењивала њихова дела као врхунска. Већина уметника је, најзад, добила низ значајних признања, највиших награда, а поједини су постали чланови Српске академије наука и уметности. Ако би се у таквој ситуацији писало о њиховим изложбама у окупираном Београду, могло би се схватити као жеља да се компромитују угледачи. Можда би то изгледало као да се

4 Марић С., Поводом једне изложбе без датума, *Политика*, Београд, 6-8 јануар 1945.

„истреса прљав веш“. А можда би се то, негде „горе“, нотирало, унело у досије, па употребило, ко зна кад, у негативне сврхе. То ни проучаваоци уметности ни уметници нису желели. Било је једноставније и безболније прећутати ратно време. Тако се десило да су написи о ликовном животу у дневним новинама и недељницима тога доба пренебрегнути чак и у већим студијама, па и у монографијама. Са том празнином окончана је српска ликовна уметност XX века.

Када се, макар и летимично, прегледа ондашња штампа, изненађује, међутим, множина ликовних догађања. И поред свих ратних и окупацијских недаћа, људи су радили свој посао, сликали, вајали, излагали радове, одржавали наставу, продавали и куповали уметнице, додељиване су и примане награде. Наравно, под новим околностима, све су се те делатности испољавале на специфичан начин. Народ је био уплашен, гладан, измучен, бомбардован, масовно и појединачно убијан. Али, није нестала човекова потреба да ствара и да се лечи стварајући лепоту да би преживео.

У овом раду се разјашњавају нека ликовно-уметничка дешавања у Београду, са надом да ће се таква испитивања проширити и на друге градове.

Други светски рат огласио се бомбардовањем Београда 6. априла 1941. и распадом Краљевине Југославије. У Србију, коју је окупирао Немачка, слио се

велики број избеглица из других делова отцепљених од раније државе.

Пратећи новинске чланке штампане у току рата и окупације може се добити прилично јасна слика стања у ликовној култури Београда тога времена. Имајући у виду да се пре избијања рата уметнички живот усмеравао ка европским достигнућима, нова власт је настојала да се ратом прекинуто макар привидно успостави и обнови у разним уметничким областима.

У веома исцрпном чланку „Сликари и вајари који су остали у Београду“, у оквиру колумне Уметнички преглед, у листу *Обнова*, новинар са иницијалима М.П.,⁵ истиче животне проблеме сликара и вајара.

Наводи, поименце, жртве рата: Милица Бешевић, Момчило Живановић, Стаменко Ђурђевић.

Потом обавештава: из Београда у Загреб се преселио Јеролим Мише (раније професор Уметничке академије у Београду), у Дубровник је отишао Петар Палавичини. Пошто су стан и атеље Антона Хутера, секретара Удружења ликовних уметника, у бомбардовању изгорели, са свим његовим радовима, своју кућу у Београду уступио му је Палавичини да у њој буде за време његовог одсуства.

У Господар Јевремовој 19 становали су: Јефто Перић, бивши председник Удружења ликовних уметника, Александар Кумрић, који је дошао из Новог Сада,

5 М.П., Сликари и вајари који су остали у Београду, *Обнова*, Београд, 10. јул 1941.

Никола Граовац, Ђура Радонић и Светомир Почек. Ту је било, каже, зборно место сликара.

У заробљеништву су били: Сташа Беложански, Вељко Станојевић, Петар Лубарда, Иван Радовић и Драги Стојановић.

У државној служби је био Тома Росандић, у својству ректора Уметничке академије, са професорима: Петром Добровићем, Михајлом Петровим, Милом Милуновићем, Владимиром Филаковцем, Недељком Гвозденовићем, Сретеном Стојановићем и Илијом Коларовићем. (Васа Поморишац изабран је за редовног професора Уметничке академије у пролеће 1943. године.)

У Школи за примењене уметности радили су: директор Милан Недељковић, наставници Иван Табаковић, Драгутин Митриновић, Михаило Томић и Душан Јовановић.

У средњим школама наставници цртања били су: Јосип Цар, Радмила Ђорђевић, Милош Вучковић, Светислав Страла, Светолик Лукић и Јелисавета Петровић.

Новинар наводи и оне сликаре који су живели искључиво од продаје слика, напомињући да су у доста тешком материјалном положају. Најпознатији међу њима су: Јован Бијелић, Драгомир Глишић, Живорад Настасијевић, Лазар Личеноски, Боривоје Стевановић, Васа Поморишац, Младен Јосић, Јевто Перић,

Иван Шеремет, Фрањо Радочај, Антун Хутер, Ђорђе Поповић, Ђура Поповић, Никола Граовац, Стеван Боднаров; вајари: Периша Милић, Јосиф Мајзнер, Владета Пиперски и Живорад Михајловић.

У набрајању је био непрецизан. Многе није поменуо, а није раздвојио ни оне који су били у пензији, па су ипак добијали макар и минималну помоћ, од оних који су живели једино од продаје уметничких дела.

Народно позориште наставило је са изведбом драмских и балетских представа, а постојала су и приватна омладинска позоришта и удружења глумца. Приређивани су музички концерти и радили су биоскопи. Емитовао је своје програме Радио Београд. Штампане су и публиковане ревије и књиге. Тако представља *Ново време* новонастале прилике у Београду, свакако са тенденцијом да се добије утисак како се живот у потпуности нормализовао и ушао у мирне воде.⁶

Изненадна смрт сликара Петра Добровића потресла је све културне посленике у Београду. Наставници Уметничке академије основали су Фонд Петра Добровића.⁷

Пошто Академија није престајала са радом, 3. јула 1942, у присуству помоћника министра просвете Владимира Велмар Јанковића, ректор Тома Росандић одржао је пригодан говор, којом приликом су примили дипломе први дипломци: Божидар Раднић, Светислав

6 Аноним, *Ново време*, Београд, 3. децембар 1941, 5.

7 Аноним, *Обнова*, Београд, 28. јануар 1942; Аноним, *Ново време*, Београд, 29. јануар 1942.

Ж. Младеновић, Бошко Вукашиновић и Марина Смирнова.

Сликарски одсек Академије ликовних уметности радио је у скупљеном простору, на спрату Задужбине Илије Коларца, а Графички одсек био је на Топличиним венцу. Академија је имала два одељења: Одељење за сликарство са графиком и вајарством и Одељење за наставнике. Пошто је школовање трајало шест година, рачунајући од оснивања Академије 1937, прва генерација дипломаца наставног смера завршила је, како је речено, 1942, а дипломаца за чисту уметност 1943. године.

Академија је финансирана из државног буџета, а било је и разних фондова. Најзначајнији је био тзв. Потпорни фонд слушајалаца, из којег су најсиромашнији добијали помоћ за набавку материјала за рад и за живот. Затим, Фонд Момчила Живановића, који је требало да почне да функционише после рата; Фонд Петра Добровића, који је основао професорски колегијум, из којег су се сваке године, о Светом Сави, додељивале награде најбољима; Фонд Зорке Петровић за доделу једне велике награде најбољем студенту године.

Министарство просвете и вера је 1943. године иницирало израду програма за подизање зграде Академије. Требао је да буде на Булевару краља Александара,

изнад Прокопа, и да обухвата више зграда и павиљона, са атељеима за студенте и професоре, за помоћне предмете, музеј и библиотеку.⁸

За јануар и фебруар 1943. школе ликовне уметности припремале су такмичарску изложбу младих. Најбољи ученици требало је да добију стипендију за школовање у Немачкој или у Београду. Пропагирано је да се та манифестација одржи и на њу се много полагало. Но, нисмо наишли на ближе податке о томе да ли је шта по плану и изведено.⁹

Осим државних уметничких школа и Академије, било је и неколико приватних атељеа у којима се учила ликовна уметност.

На Коларчевом народном универзитету Петар Добровић је држао сликарски течај све до своје изненадне смрти јануара 1942. До рата је приредио и пар изложби најуспелијих ученичких радова.

На Коларчевом народном универзитету имао је приватну сликарску школу и Младен Јосић. У 1943. приредио је, у три дворане, изложбу ђачких радова.

У једном чланку је наведено да најмање сликарске генерације васпитавају и Јован Бијелић, Зора Петровић и Светислав Лукић.¹⁰

Јован Обичан, новинар и ликовни уметник, родом из Панчева, који је сарађивао у листу *Ново време*, обилазећи

8 Аноним, Академија ликовних уметности. Ове године изаћи ће из ове школе прве генерације са дипломама за чисту уметност, *Обнова*, Београд, 4. април 1944, 4.

9 Аноним, Изложба младих, *Обнова*, Београд, 7. новембар 1942, 6.

10 Аноним, Изложба уметничке школе Јосић. Данас се изложба затвара, *Ново време*, Београд, 28. јул 1943, 4.

атељее уметника и интересујући се за њихова гледишта, забележио је да су очи наших уметника до рата биле упрте у иностранство, а да се сада они окрећу себи и националној прошлости.¹¹

Васа Поморишац је ламентирао што се српске средњовековне фреске нису боље искористиле. Томе мишљењу прикључили су се Љуба Ивановић и Младен Јосић. Али, занимљиво је, сличног гледишта, но из свога угла, био је и Јосиф Мајзнер, у чијем је атељеу новинар наишао на читав музеј најдрагоценијих предмета и српских икона. Мајзнер је сматрао да је та „ексцентрично-модернистичка уметност, која је пре овог рата била једино озваничена, била само израз туђинске декаденције, који нам је био натурен“. Тврдио је да обнова земље захтева, пре свега, духовни препород. Уметност је моћно средство за васпитање народа, па стога треба одгурнути дух који нам је био натурен и вратити се својим домаћим изворима. Србин је имао своју историју и културу, а кроз препород осигураће себи будућност какву имају само велики и моћни народи, закључио је Мајзнер. Таква лекција била је сурова у тим околностима, и то од човека који није припадао томе народу. Србију је Немачка окупирала, а његов атеље је био препун најдрагоценијих предмета управо тога народа коме је држао придику. Крајем рата напустио је Србију.

Ј. Обичан обишао је и атељее у Јевремовој 17 (касније 19). Ту су уметници сиротовали. У Кумрићевом атељеу рекли су му: „Кад имамо, задовољни смо. Кад немамо – стварамо“. Трудиле су се да буду у добрим односима и међусобно и са публиком.

Друштво српских уметника „Лада“, иако је имало чланове (24), званично више није постојало. Чланови су се залагали за побољшање ликовне уметности и излагали су, појединачно, у продајним галеријама. Требало је живети. Заједнички ће наступати под окриљем Друштва тек од 1953. године.

Професор Милорад Марчетић, који је у току рата живео у Београду и био колекционар уметнина, тврдио је да су од Маркове цркве, све до Правног факултета, биле комисионе продавнице у којима се могло купити свакојаким ствари, па и вредна уметничка дела.

Препродавац уметнина био је онда неки Штиха, који је дуго по Београду „оперисао“, па одједном нестао и никада се више није појавио. Њега и његову жену помиње у своме дневнику и философ Ксенија Атанасијевић, која је њиховим посредством распродала своје покућство неком, како каже, „страшном Прендићу“. Ти препродавци плачкали су на најбезочнији начин имућније интелектуално грађанство, па су и њој сребрина, клавир и друге ствари из куће отишли у бесцење.

11 *Ново време*, Београд, 6-10. јануар, 1942. За податак о аутору захваљујем колегиници Вери Ристић.

Постојао је и извесни Палигорић, који је посредовао између власника и потенцијалних купаца. Али се и о њему мало знало.

Познатији је био Јоца Новаковић, колекционар и препродавац, који је снабдевао не само колекционаре, него и музеје. Касније се његова збирка растурила. Он је чинио извесне услуге и Павлу Бељанском.

Бељански за време окупације није био у служби. Наставио је да скупља уметничка дела и да се, како је у шали говорио, такмичи са немачким окупационим властима и глађу. Немци су односили уметнине, а народ је био гладан. Уз то је претрпео и бомбардовање „савезника“. Требало је одржати голи живот. Новац је – пао. За храну се давало све. Била је робна размена. И он је продавао највредније књиге своје библиотеке. Ни сам није много имао, али није му много ни требало. Био је самац, а намера му је била да што више спасе од одношења, растурања и уништавања наших ствари. Да помогне, бар мало, људима. Одрицао се, такорећи, свега. Многи су му закуцали на врата, па је куповао и попуњавао колекцију. Рачунао је, рат ће проћи, треба сачувати што више. Таквих посвећеника у то време није било много, али било их је.

Убрзо су отворени продајни салони, у којима су се могла набављати уметничка дела по ранијим ценама. Било их је више.

ЉУБИНКОВИЋЕВА ПРОДАЈНА ГАЛЕРИЈА, Кнез Михаилова 29

На заузимање београдских уметника, уметнички столар Никола Љубинковић, који је пре рата радио у Уметничком удружењу, у пасажу палате „Метеор“, у Кнез Михаиловој 29, 3. децембра 1941. отворио је прву продајну галерију уметничких дела – слика и скулптура. Желео је да галерија има и културну мисију, да омогући праћење развоја савремене уметности и упознаје заинтересоване са новим правцима. Улаз је био слободан, а цене изложених радова у оквиру предратних. Галерија је била отворена током целог дана.

Салон је, тврди се, организован по угледу на сличне салоне у Европи. Управник Љубинковић је изјавио да се публика највише интересује за пејзаж, стилизоване историјске мотиве, цртеже тушем и темперу, а да се најтеже продаје скулптура због тога што је скупа. Сlike најчешће купују љубитељи који попуњавају своје збирке, а тиме и уметницима материјално помажу. На другом месту су млади који заснивају породице и опремају своје станове. Они су мање пробирљиви, битна им је приступачна цена. Галерију су посећивали и немачки војници, није пропуштено да се забележи, који су откупили неколика платна и мањих скулптура, и послали их у немачке музеје.

За први салон дали су своје радове: Тома Росандић, Јосиф Мајзнер, Сташа

Беложански, Михаило Петров, Александар Кумрић, Мило Милуновић, Светислав Лукић, Јефто Перић, Милица Чађевић, Вера Чохацић, Бела Божић, Никола Граовац, Миленко Шербан, Зора Петровић, Сабахадин Хоџић, Милош Голубовић, Ристо Стијовић, Лиза Крижанић, Милан Бесарабић, Михаило Томић, Милан Миловановић, Боривоје Стевановић, Бета Вукановић, Јован Бијелић, Миодраг Петровић, Антун Хутер, Ђура Радоњић, Марко Брежанин и већи број млађих уметника.¹²

После затварања Изложбе српских уметника у Општинском павиљону 1942, најбоља дела, наводи се у штампи, пренета су у Уметнички салон приватне галерије Николе Љубинковића. Новинар му додаје епитет „познати мецена“, што значи да је својом галеријом чинио велике услуге уметницима.

Галерија је била обновљена и освежена радовима: Миловановића, Росандића, Милуновића, Табаковића, Гвозденовића, Граовца, Лукића и др. Љубинковић је тврдио да се трудио да набави најбоља дела: „Кад човек уложи новац у њих, не мора да страхује“.

Наглашено је да је ту посетилац могао, „у декору пријатних слика“, са уживањем да проведе време и одмор.¹³

Октобра 1942, осим Уметничког павиљона на Калемегдану, главну улогу

посредника између уметника и публике врше уметнички салони Љубинковића и Бадовинца, а у припреми је и отварање салона у Дечанској.

И поред великих тешкоћа, уметници стварају, а салони сваког дана мењају поставке. Нова дела су код Љубинковића изложили: Милуновић, Радовић, Лукић, Хутер, Страла, Стијовић, Радета Станковић, Душан Јовановић.¹⁴

У Љубинковићевој галерији, марта 1943, били су изложени вајарски радови Томе Росандића, Радете Станковића, Душана Јовановића, те слике Милана Миловановића, Мила Милуновића, Боривоја Стевановића, Николе Граовца, Светолика Лукића, Светислава Страле, Ивана Табаковића и др. Највише су тражена дела Милана Миловановића, а продавана за 15-20.000 динара, што је било скупо ако се има у виду да су плате износиле око 2000 динара.

Дела старих страних мајстора мање су тражена, из страха од фалсификата.¹⁵

„БАДОВИНАЦ“,
Обилићев венац 28

До хотела „Цар Душан“, а поред „Мажестика“, у првој половини јуна 1942. отворена је продајна галерија „Бадовинац“, у којој су, претежно, излагани пејзажи

12 *Ново време*, Београд, 3. децембар 1941; *Обнова*, Београд, 27. децембар 1941; *Ново време*, Београд, 21. фебруар 1942.

13 Ј. О., Београдски сликари радили су много и преко лета, *Ново време*, Београд, 20. август 1942, 5.

14 Ј. О., Београдски уметници стварају. Уметнички салони

посредују с успехом између публике и уметника, *Ново време*, Београд, 11. октобар 1942, 5.

15 Аноним, Београдски уметници раде марљиво. Уметнички салони приближили су уметнике и купце, *Ново време*, Београд, 31. март 1943, 4.

Београда и Србије. Салон је био укусно намештен, атмосфера пријатна. Продаване су серије слика. Тако је С. Страла, у низу слика, представио живот Београда, објекте, саобраћај и др. Излагали су и Драгомир Глишић, Боривоје Стевановић, Милош Голубовић, Миодраг Петровић, Милица Чађевић, Васа Поморишац, Бета Вукановић, Драги Стојановић, Радмила Ђорђевић, Стеван Станковић и други.¹⁶

У борби за опстанак уметници су се груписали и заједнички ступали пред публику, али се не наводи у које групе и да ли је група уопште било.¹⁷

Радови су у „Бадовинцу“ примани непосредно од уметника, и то оних који су живели и радили у Београду.

У октобру су излагали: Драгомир Глишић, Боривоје Стевановић, Васа Поморишац, Милош Голубовић, Михајло Петров, Ђуро Радонић, Милица Чађевић, Јелисавета Петровић, Стеван Станковић, Бета Вукановић, Душан Јовановић и други.¹⁸

За једну годину постојања, у салону „Бадовинац“ продато је сто радова, а примљене су поруџбине за израду 40 портрета. Излагали су и уметници који су били чланови „Ладе“.

У пролеће 1943. била су изложена дела М. Чохаџић, Б. Вукановић, С. Стра-

ле, З. Петровић, С. Даскала (сарајевског сликара из друге половине XVIII века – н.п.), Б. Стевановића, Д. Глишића, В. Поморишца, М. Петрова, Д. Стојановића, Маре Јелесић, Ј. Бијелића и других.¹⁹

ОПШТИНСКИ ПАВИЉОН НА КАЛЕМЕГДАНУ

Павиљон „Џвијета Зузорић“ је у бомбардовању 6. априла 1941. демолиран, па се у њему нису могле приређивати изложбе.

Иако су отворени приватни салони са продајним изложбама, постојала је стална потреба за Павиљоном. Стога је Општина града Београда доделила кредит у износу већем од милион динара за реновирање објекта, са налогом да се радови обаве у што краћем времену. Приликом обнављања Павиљона, Општина је преузела обавезу да брине о њему, издржава га и да у пролеће и јесен сваке године организује по једну изложбу: у пролеће изложбу српских уметника, а у јесен београдских уметника, како би се „наставила ранија традиција и одржавао континуитет с народом“.

Жири за одбир радова за Прву изложбу био је у саставу: Тома Росандић, Бранко Поповић, Јефто Перић, Младен Јосић, др Винко Витезица и Милан Ка-

16 Аноним, Стална изложба слика наших познатих уметника. Нови уметнички салон на Обилићевом венцу, *Обнова*, Београд, 15. јун 1942.

17 Ј. О., Стална уметничка изложба у центру Београда. Цео низ сликара изложио је своја дела у салону „Бадовинац“, *Ново време*, Београд, 7. јун 1942, 5.

18 Ј. О., Београдски уметници стварају. Уметнички салони посредују с успехом између публике и уметника, *Ново време*, Београд, 11. октобар 1942, 5.

19 Аноним, Београдски уметници раде марљиво. Уметнички салони приближили су уметнике и купце, *Ново време*, Београд, 31. март 1943, 4.

шанин. Упућен је позив одређеним уметницима. Пријавило се њих 50, а изложено је више од 150 радова.

Прва званична уметничка изложба радова српских сликара и вајара после обнове отворена је у недељу, 21. јуна 1942. године, у Павиљону на Калемегдану. Био је то прворазредан културни догађај. Квалитет радова био је висок. Дат је пресек српске уметности, у којој су у пејзажима доминирали национални мотиви и национални израз, што се нарочито подвлачило у тадашњој штампи.

Најисцрпније и са највише података о изложби писао је Тодор Манојловић, наглашавајући: „Изложба прве Изложбе српских уметника која је 21. шестог ове године свечано отворена у Уметничком павиљону претставља један знаменити догађај нашег културног живота. Враћањем Уметничког павиљона његовом првобитном опредељењу и поновним излагањем наших сликара и вајара пред јавност, окончан је најзад онај болни прекид и застој који су судбоносни историјски догађаји унели били и у наш уметнички рад и развој. Овај се сада поступно оживљује и продужује у свом нормалном колосеку – који је уједно одмах и један од главних путева ка нашој општој националној обнови ... имамо у Павиљону овај пут веома успелу и репрезентативну српску уметничку изложбу. Преко 150 радова од педесетак изла-

гача, међу којима су заступљена најбоља имена и готово све важније струје наше савремене ликовне уметности. У добро пробраним изложеним радовима јасно и маркантно се истиче особени начин појединих наших уметника обелодањујући често и њихову очигледну – па и успешну – тежњу за вишим чистијим изразом и зрелијом концепцијом ...“. Надаље, Манојловић у том опширном чланку анализира готово свако важније изложено дело са неколико карактеристика.²⁰

Јован Обичан је такође потврђивао солидност и квалитетност експоната: „Може се ту говорити о некој врсти пресека развоја српског сликарства, у коме је љубав према домаћим котама имала да претрпи оштру борбу са утицајима бурног и раскалашног иностранства. Поред свих уметничких догађаја, наши уметници су углавном, остали у својим тежњама за остварењем националног израза, а то је добро“.²¹ Занимљиво је да је и он указивао на добру страну тога што се уметници више не поводе за иностранством. Неоспорно је званична власт на томе инсистирала. Доиста, у окупираној земљи проток идеја и људи био је заустављен, а мотиви су морали да се ограниче на локални пејзаж, ентеријер и људе из суседства.

Излагали су: Б. Стевановић, Д. Глишић, М. Петровић, П. Јовановић, М. Ми-

20 Манојловић Т., Изложба српских уметника, *Српски народ*, Београд, 3. јул 1942, 14.

21 Ј. Об., Ревизија најбољих српских ликовних уметника. Изложба 50 сликара и вајара у Уметничком павиљону, *Ново време*, Београд, 24. јун 1942, 4.

ловановић, Ј. Бијелић, Б. Вукановић, И. Радовић, И. Табаковић, Ј. Перић, Ж. Стојсављевић, Ј. Петровић, Р. Ђорђевић, Р. Зотас, А. Хутер, М. Вушковић, Ђ. Радоњић, Н. Гвозденовић, В. Поморишац, М. Милуновић, М. Јосић, З. Секулић, Д. Стојановић, С. Вуковић, Б. Валић, С. Страла, М. Чађевић, Н. Граовац, М. Денић, М. Голубовић, Л. Личеноски, Св. Лукић, З. Петровић, М. Шербан.

У малој дворани излагали су “мајстори оловке до мајстора фресака”: Љ. Ивановић, С. Страла, М. Милуновић (фреске), М. Шербан, М. Вушковић, З. Секулић, М. Чађевић, Ђ. Радоњић, Р. Зотас, Д. Стојановић.

Вајарских радова је било мање изложено, али је њихова цена достигала суму од пола милиона динара. Излагачи су: Тома Росандић, Бранко Брежанин, Лојзе Долинар, Ђорђе Ораовац, Михаило Томић, Светомир Почек, Периша Милић, Драгутин Митриновић.

Изложба је била отворена до 21. јула.

Јесења изложба београдских уметника отворена је у недељу, 25. октобра 1942, у Павиљону на Калемегдану. Била је тематска: портрет и фигура. Многи сликари и вајари одустали су, а они који су излагали дали су своје најслабије радове, „почев од Бијелића па надаље“. Појавио се велики број непознатих уметника са slabим радовима, па је општи ниво био веома низак.²²

22 Манојловић Т., Јесења изложба београдских уметника, *Српски народ*, Београд, 31. октобар 1942, 12.

23 Аноним, Претседник општине о значају јесење изложбе,

Јесењу изложбу отворио је, у присуству министра Јонића, председник београдске општине Драг. Јовановић, чијом заслугом је обновљен живот Уметничког павиљона. Његов говор је био политички обојен. Истакао је да је српска уметност у прошлости била везана за човека, а да ови портрети треба да буду наставак средњовековне традиције и саставни део модерног сликарства, осим пејзажа и мртве природе, али да су их уметници избегавали, па је зато изложба тематска.²³

И у листу *Обнова* констатован је слаб квалитет радова и лош успех: „...на овој изложби београдски уметници нису никако показали оно што су они заиста у стању да дају. Исто тако, многи међу најбољим уметницима нису изложили, док су на место њих дошли сликари који би иначе тешко могли да се појаве на једној колективној изложби првих београдских уметника“.²⁴

Излагали су сликари: Ј. Бијелић, З. Петровић, И. Радовић, Ј. Перић, Ж. Стојсављевић, М. Јосић, Д. Митриновић, В. Поморишац, М. Шербан, Л. Личеноски, З. Секулић, М. Голубовић, Н. Граовац, Р. Ђорђевић, Б. Вукановић, Б. Стевановић, М. Петровић, М. Белобрк, П. Николајевић-Јовановић, А. Хутер, Ј. Петровић, З. Ранковић, Љ. Ивановић, Д. Стојановић, Н. Џанга, и вајари: Т. Росандић, С. Почек, Ј. Мајзнер, М. Брежанин, Ђ. Ораовац, В. Шикопарија.

Српски народ, Београд, 31. октобар 1942, 12.

24 Н. Р., Јесења изложба београдских уметника, *Обнова*, Београд, 7. новембар 1942, 6.

Откупљени су радови: *Душанов законик* Васе Поморишца, за Народну банку; *Стадо* Миодрага Петровића, за Немачки научни институт у Београду; *Селанка* Милоша Голубовића, приватно; а *Ентеријер* Љубе Ивановића, *Цигани чергари* Драгослава Стојановића, *Праље* Милоша Вушковића, *Домаћица* Јефте Перића, *Деца крај језера* Босе Валић-Јовановић, *Женска глава* Александре Божић – купио је Драг. Љ. Јовановић, председник београдске општине, у пратњи потпредседника Илије Параноса, за Градски музеј.

После месец дана изложба је затворена.

Друга пролетња изложба српских уметника, а трећа по реду у обновљеном Павиљону „Цвијета Зузорић“, који се тада звао Општински уметнички павиљон на Малом Калемегдану, отворена је у недељу, 23. маја 1943, у 11 часова. Отворио је књижевник Тодор Манојловић. Четрдесетак уметника је изложило више од 120 радова. Није било тематског ограничења, па је изложба била живља и разноликија. Манојловић је тврдио да је била квалитетнија и од прошлогодишње пролећне, јача и садржајнија, на нивоу предратних репрезентативних изложби.

У своме говору, Тодор Манојловић је нагласио да су изложбе у Павиљону континуитет као што је и живот, а да уметници показују висок животни елан, те њихова уметност цвета и усред непо-

годе под тмурним небом. Уопште, он је настојао да увери присутне да су важни публика и разумевање, који дају подстрек стваралаштву. Упоређивао је то време са добом старих Грка и ренесансом, кад одушевљење обухвати душу народа и он осети „да је прави и најплеменитији смисао и врховни циљ живота у тим идеалима и да у доба тешких искушења само ти идеали могу да уздигну човека изнад свакидашњих брига и невоља“ ... „Ово је данас обред облика и боја; свежијих и полетнијих боја, богатијих и ведријих, него што смо их видели на лањској пролетњој изложби, јер ћете овај пут, поред портрета и фигура, наћи ту поново и множину пејзажа и мртвих природа, лиснатог младог зеленила и раскошног разнобојног цвећа које наши сликари нарочито воле и умеју да сликају“.²⁵

Излагали су сликари: Б. Стевановић, Н. Граовац, Ђ. Радоњић, М. Петровић, В. Поморишац, С. Вуковић, Ж. Стојсављевић, Д. Глишић, Б. Вукановић, Ј. Бијелић, Д. Стојановић, Р. Ђорђевић, П. Николајевић, Б. Мирковић, М. Чохаџић, С. Страла, Љ. Наумовић, Н. Џанга, М. Денић, М. Јонић, Ј. Перић, З. Петровић, А. Божић, В. Станојевић, И. Радовић, А. Хутер, Б. Валић, П. Милић, З. Ранковић, Р. Јовановић, Г. Стојановић, Д. Миловановић; вајари: Л. Долинар, М. Брежанин, В. Шикопарија.²⁶

25 Манојловић Т., Пролећна изложба у уметничком павиљону. Животни елан наших уметника, *Српски народ*, Београд, 29. мај 1943, 12-13.

26 Аноним, Пролећна изложба српских уметника, *Обнова*, Београд, 19. мај 1943, 3.

Примећено је да је, за разлику од претходне године, изложено мало портрета, а највише пејзажа и мртвих природа, и да су купци били највећим делом приватна лица, а не установе.²⁷

У листу *Ново време* дат је преглед рада Уметничког павиљона у 1943. години. Приређено је пет изложби:

1. Од 28. марта до 9. маја изложба радова сликара у заробљеништву, на којој су приказани живот наших људи у заробљеништву и моменти из логорског живота. Откупљене су скоро све слике, а приход је подељен породицама најсиромашнијих сликара, да би могле да им пошаљу пакете у заробљеничке логоре. Било је више од 20.000 посетилаца.
2. Од 25. (тачније 23. – н. п.) маја до 15. јуна приређена је традиционална пролећна изложба српских уметника. Од њеног прихода наредне године је додељена Светосавска награда сликару и професору Милану Миловановићу, са образложењем да му се даје „као истакнутом раднику на пољу националне културе“.
3. Од 20. јуна до 18. јула била је изложба руских уметника који живе у Београду.
4. Од 25. јула до 29. августа одржана је изложба уметничке фотографије наших фотографа и фото-аматера.
5. На крају сезоне била је изложба ше-

гртских радова занатских струка у Србији, коју је организовала грана привредника за омладину Српске заједнице рада. Приказане су све гране заната.²⁸

Крајем 1943. замишљено је да се у Павиљону на Калемегдану приреди велика изложба српских уметника. Ради тога, позиве су добили и они који раније нису били позивани, а критеријуми су били блажи да би се добио увид у целокупно ликовно стваралаштво.

Изложбу је организовало Министарство просвете и вера. Отворена је у недељу, 2. јануара 1944. Излагало је више од 80 српских уметника са око 200 радова – слика, графика и скулптура. Сматрало се да је то највећа изложба у Београду одржана у време Другог светског рата, у којој су били заступљени сви нараштаји уметника.

Изложбу је отворио министар просвете Велибор Јонић. Присуствовали су представници немачке власти, барон фон Рајевиц и др Рајхолд, изасланик председника српске владе, министар саобраћаја генерал Ђура Докић, министар социјалне политике Таса Динић, министар привреде др Милорад Недељковић, командант Српске државне страже, генерал Јонић, директор Немачког научног института др Шмаус, помоћник руководиоца Националне службе Милорад Марчетић, директор Музеја принца Павла

27 Аноним, Успех пролећне изложбе српских уметника, *Ново време*, Београд, 2. јун 1943, 4.

28 М., Рад Уметничког павиљона у прошлој години, *Ново време*, Београд, 20. фебруар 1944.

др Милан Кашанин, комесар Коларчеве задужбине Бошко Богдановић, професор Универзитета др Малеш, управник Народне библиотеке Момир Вељковић, угледни представници разних министарстава, културних установа и друштава, и многи београдски уметници.

Министар Јонић је у дугом говору, између осталог, рекао: „... благодарећи увиђавности окупаторских власти Уметнички павиљон поново је стављен на расположење нашим уметницима и уметности“. Истакао је да „наши уметници не смеју остати по страни нарочито данас, кад ми на свим пољима нашег културног живота чинимо напор да са себе стресемо онај туђински нанос који је претио да у нама угуши оно специфично наше, чиме се разликујемо од других и чиме једино можемо бити интересантни за друге. Ми још нисмо довољно свесни колика нам је опасност претила од тога однорођивања. Занемарујући везе са народним духом ми смо последњих деценија били огрезли у подражавању, које би се као свако подражавање кад тад морало окончати потпуном стерилношћу. Хвала Богу, та је опасност данас преброђена. Трагедија коју смо као народ доживели, пренула нас је ... Зато је и данас једини начин да одбранимо своју народну егзистенцију, угрожену од безобличног интернационализма тај, да свој појединачни дух вежемо за једнички народни дух ...“.²⁹ Тако је Јонић

29 Аноним, Отварање изложбе српских сликара и вајара у Уметничком павиљону. Изложбу је отворио

пред окупатором развијао теорију о националној уметности!

Своје радове излагали су многи сликари: Никола Бешевић, Јован Бијелић, Стојан Аралица, Милош Вушковић, Бета Вукановић, Светислав Вуковић, Драгомир Глишић, Љуба Ивановић, Младен Јосић, Лазар Личеноски, Мило Милуновић, Михајло Петров, Јефто Перић, Зора Петровић, Васа Поморишац, Миодраг Петровић, Здравко Секулић, Живо Стојсављевић, Драгослав Стојановић, Светислав Страла, Иван Табаковић, Милица Чађевић, Антон Хутер, Миленко Шербан, Урош Предић, Стева Станковић, Светолик Лукић, Милорад Ђирић, Ванђел Коцмановић, Миомир Денић, Никола Граовац, Боривоје Стевановић, Бранко Митриновић, Мирко Почуча, Петар Лазаревић из Крагујевца и други, као и вајари: Тома Росандић, Марко Брежанин, Живорад Михаиловић, Михаило Томић, Ристо Стијовић.

Извештач листа *Ново време* прецизно је анализирао манифестацију и издвојио неколико дела која је сматрао најуспешнијима. Он пише: „Српски уметници су на последњој изложби, с обзиром на прилике и тешкоће око набавке материјала, за који се досад ниједна привредна организација није старала, учинили један значајан напор, који се ипак не сме схватити као зрели пресек наше ликовне уметности у свим њеним најплеменитијим димензијама. Па

министар просвете Велибор Јонић, *Обнова*, Београд, 5. јануар 1944, 5.

ипак, на овој се изложби могло опазити једно изразито стваралачко прегнуће, тежња за коначним личним акцентима, и ослобођење од школа и програма, што је приближило публику уметницима, и што је, а то је најважније, довело до једног формалног и временског везивања старих и нових генерација у један уметнички континуум који нам у својој историски прихваћеној заокругљености приказује све своје смерове и логичке тежње.³⁰ Аутор текста је сажето анализирао поједина изложена дела. Из приказа се да закључити да су уметници наставили да раде у стилу четврте деценије, усредсређени на домаће пределе, ентеријере и људе, што је разумљиво с обзиром на дате прилике.

Изложба је затворена у недељу, 26. марта 1944. Откуп је био знатан. Више радова откупило је Министарство просвете и вера. Поменуто је да су продата поједина дела Стојана Аралице, Николе Бешевића, Марка Брежанина, Миомира Денића, Босиљке Валић-Јованчић, Маре Јелесић, Петра Лазаревића, Злате Ранковић, Бранка Станковића, Здравка Секулића, Светислава Страле, Марка Даљева, Душана Јанковића, Светислава Младеновића, Љубомира Анђелковића и других.³¹

И Тодор Манојловић је саопштио своје виђење изложбе и сажео своје утиске: „Тај колористички пир се продужује,

шири преко целог једног низа наших модерних сликара, у разним варијантама и градацијама, под мање или више јасном нотом“ – мислећи, при том, на уметнике стасале у трећој и четвртој деценији. Сматрао је да је изложба била „богатија и садржајнија од свих осталих сразмерно не малобројних којих је било у Београду у току последњих година“.³²

Када је 1942. године извршена поправка демолираног Уметничког павиљона на Калемегдану, Општина града Београда је, преузимајући га, донела одлуку да се приходи од приредаба у њему засебно књиже, те да се сваке године о Светом Сави од тога новца додели по једна награда за уметност, књижевност и музику. Пошто је Павиљон служио само за ликовне изложбе, 1944. године Општина града Београда доделила је једну награду за сликарство. Награђен је сликар и професор Милан Миловановић.

Награда је названа Светосавска и састојала се од повеље и новчаног износа од 100.000 динара. Проглашење и додељивање обављено је на празник Светог Саве, 27. јануара 1944, у свечаној дворани Општине. Свечаност је, у присуству највиших званичника, отворио пригодним говором председник Београдске општине и управник града Београда Драг. Љ. Јовановић. Затим су говорили: др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла, сликар Драгомир Глишић, пријатељ Ми-

30 М. К-ћ, Са изложбе српских сликара и вајара. Тежња за коначним личним акцентом, *Ново време*, Београд, 14. фебруар 1944, 3.

31 Аноним, Министар Јонић на изложби српских сликара.

У недељу се изложба затвара, *Ново време*, Београд, 22. март 1944, 3.

32 Манојловић Т., Успела смотра ликовне уметности, *Српски народ*, Београд, 5. фебруар 1944, 8.

лана Миловановића, и сликар Васа Поморишац, Миловановићев ученик.

Добитник награде, сликар Милан Миловановић због болести није присуствовао свечаном чину доделе, па се писмом захвалио председнику Општине Јовановићу, које је јавно прочитано, а повељу и новчани износ примио је Миловановићев рођак Божидар Павловић, саветник министарства у пензији.³³

Априла 1944. у Уметничком павиљону на Калемегдану отворена је велика пролећна изложба, посвећена успомени на „стари Београд“ и његове мотиве. Излагало је много уметника, међу којима: Љуба Ивановић, Стојан Аралица, Јован Бијелић, Боривоје Стевановић, Живко Стојсављевић и други.

За три дана откупљено је 50 слика, међу којима су цртежи Љубе Ивановића имали највећу прођу – продато је шест цртежа. На сам дан отварања обрт је био 1.000.000 динара. Београдска општина откупила је 26 радова, а било је и много приватних купаца.³⁴

Последњу изложбу у Уметничком павиљону, од 24. децембра 1944. до 10. јануара 1945, док је рат још трајао, приредило је Удружење ликовних уметника Србије у корист рањених бораца. Наиме, после вишедневних борби, Београд је ослобођен од немачких окупатора и у ње-

му је било много рањеника, а оскудица велика, па је Удружење одлучило да приреди велику аукцијску изложбу. Сваки уметник је дао два рада за продају „како би сваки рањени борац добио дар о празницима“. Изложбени одбор, у којем су били Сретен Стојановић, Ђорђе Андрејевић Кун, Боривоје Стевановић и Јефто Перић, наглашавао је да су дела донета из атељеа, соба, а неки су их извукли испод рушевина, те да „Уметници дају оно што могу – своја дела“. У импресуму каталога још стоји да је економски организатор Сретен Крстић, секретар Вера Чохаџић-Радовановић; да су каталог уредили Лепосава Ст. Павловић и Мих. С. Петров; да су благајници Бора Грујић и Јован Бизек; да је изложбени плакат израдио Мих. С. Петров.

Излагали су: Абрамовић Анте, Антић Даница, Аралица Стојан, Беложански Боса, Бесарабић Милан, Бијелић Јован, Брежанин Марко, Валић-Јовановић Босиљка, Вијоровић Дарослава, Вукановић Бета, Вушковић Милош, Гвозденовић Недељко, Глишић Драгомир, Голубовић Милош, Граовац Никола, Грдан Винко, Грујић Бора, Докић Сретен, Докић-Атанацковић Дана, Долинар Лојзе, Дорошки Нада, Ђорђевић Радмила, Зламалик Мате, Ивановић Љуба, Јанковић Душан, Јовановић Гордана, Јовано-

33 Б., Свечана предаја светосавске награде за уметност. Награда од 100.000 динара додељена је сликару Милану Миловановићу, *Српски народ*, Београд, 29. јануар 1944, 9; Д. С. В., Свечана предаја општинске награде за уметност. Награда од 100.000 динара додељена је сликару Милану Миловановићу, *Ново време*, Београд, 24. март 1944, 3.

34 Аноним, Велики интересовање за изложбу „Стари Београд“. Сlike везане за анегдоте, *Ново време*, Београд, 11. април 1944; Аноним, Велики успех изложбе „Стари Београд“. Београдска општина откупила слике за 750.000 динара, *Обнова*, Београд, 13. април 1944, 4.

вић Паја, Јовановић Станоје, Јосић Младен, Коларевић Илија, Крижанић Лиза, Крижанић Пјер, Крупин Енвер, Кумрић Александар, Личеноски Лазар, Лозанић-Петровић Милица, Лубарда Петар, Лукић Светолик, Лукић Шана, Лучев Станка, Маринковић Ана, Милуновић Мило, Михаиловић Живорад, Наумовић Љубиша, Ораовац Ђорђе, Павловић Ст. Лепосава, Перић Јефто, Петров С. Михаило, Петровић Зора, Петровић Јелисавета, Петровић Миодраг, Поморишац Васа, Поповић Ђорђе, Поповић Зора, Радовић Иван, Радонић Ђура, Росандић Тома, Секулић Здравко, Сокић Љубица, Станковић Бранко, Станковић Радета, Станојевић Вељко, Стевановић Боривоје, Степанчић Едуард, Стијовић Ристо, Стојановић Сретен, Стојсављевић Живко, Страла Светислав, Табаковић Иван, Томић Михаило, Ћирић Милорад, Ћирић-Милосављевић Вера, Хакман Коста, Хутер Антон, Чађевић Милица, Четић Милан, Чохаџић-Радовановић Вера, Шербан Миленко.

Ликовну критику о изложби објавио је књижевник Сретен Марић.³⁵ Из ње се јасно закључује да је у међувремену дошло до нових политичких ставова, који ће убудуће диктирати и нове садржаје и нови стил. Пошто су изложена дела била рађена углавном у стилу четврте деценије, мањег формата и интимистичких мотива, критичар је нашао за сходно

да их осуди и назове формалистичким, а њихове ауторе малограђанима. Био је то шок за те, такође напаћене људе, који су рат преживели на нимало лак начин. Али, била је то и најава нове идеологије, према којој стилови четврте деценије нису добродошли, па самим тим и њихови носиоци нису дочекани раширених руку. Примат ће, у неколико следећих година, преузети они који су били непосредни учесници рата или су сарађивали са партизанским покретом на разне начине.

УМЕТНИЧКИ САЛОН у Чика Љубиној 14/16.

Септембра 1942. отворен је Уметнички салон у Чика Љубиној улици, у којем су продавани радови ликовне и примењене уметности: сликара, вајара, дуборезаца, каменорезаца и др., стилски намештај, декоративни предмети у бронзи, кожи, дрвету (чираци), кристални лустери разних стилова – радови наших мајстора.³⁶

Излагали су вајари: Ђока Јовановић, Ристо Стијовић (*Лабудова смрт* од карарског мермера; *Леда без лабуда* у бронзи, *Орлић* у храстовини), браћа Михајловић; сликари: Урош Предић, Драгомир Глишић, Боривоје Стевановић, Младен Јосић.

35 Марић С., Поводом једне изложбе без датума, *Политика*, Београд, 6-8. јануар 1945.

36 Аноним, Дела Уроша Предића и Ђоке Јовановића изложена у новом уметничком салону. Поред наших

старих мајстора излажу још: Драгомир Глишић, Бора Стефановић, Младен Јосић и Р. Стијовић, *Ново време*, Београд, 24. септембар 1942, 5.

Јован Обичан појашњавао је да је салон отворен захваљујући разумевању и подршци Ђ. Јовановићу, У. Предићу, Драг. Глишићу, Аци Стефановићу, Р. Стијовићу, М. Јосићу и браћи Михајловић, и да се ту, осим куповине, могу добити и савети, идеје и помоћ за уређење ентеријера. А „предмети су једноставни по облику и укусу, практични и приступачни по ценама“. Наглашава се да су млади људи, уметници и слушаоци уметничких школа, поборници за популаризацију примењене уметности.³⁷

БЕОГРАДСКИ САЛОН, Дечанска 18

У мезанину зграде у Дечанској 18, преко пута *Новог времена*, отворен је 7. новембра 1942. Београдски салон, као приватна установа, „са циљем да унапреди контакт између уметника и публике“. У њему се приказују дела „без обзира на правце и групе“,³⁸ што би подразумевало да су уметници били подељени у групе, али у напису о томе нема даљих навода.

Све је било укусно изложено. Постојала су седишта за одмор и разговоре. Услови су били повољни, цене предратне. Идејни покретач Салона био је новинар Војин Ђорђевић. Као добар организатор, радио је без ичије материјалне помоћи. Салон је убрзо постао један од

пунктова културног живота града, у који је често залазила и омладина. Заинтересовани су и трговци. Разгледање је олакшано писаним обавештењима о сликару и називу слике, из чега се да закључити да је била штампана и нека врста каталога. Постојао је и водич који је давао усмена обавештења. Неоспорно, продаја уметничких дела била је уносан посао, што се потврђује и констатацијом „имају доста успеха“.³⁹

Отварање изложби помагала је Београдска општина, а уметничка дела откупљивало је Министарство просвете и вера. Приватном иницијативом указивана је помоћ „пролеку роба“ и ствараоцима у борби за опстанак.

Приликом отварања Салона презентовано је око 60 радова.

Излагали су сликари: Урош Предић, Љуба Ивановић, Боривоје Стевановић, Васа Поморишац, Јован Бијалић, Бета Вукановић, Јефто Перић, Миодраг Петровић, Вера Чохаџић, Милица Чађевић, Александар Кумрић, Никола Граовац, Антун Хутер, Светислав Страла, Лазар Личеноски, Светолик Лукић, Драгутин Митриновић; вајари: Лојзе Долинар, Ђока Јовановић, Душан Јовановић и др.

Куриозитет је била једна уљана слика Љубе Ивановића, пошто је он мало радио у уљу.⁴⁰

Пошто је изложба била перманентно продајна, аутори и експонати су се мења-

37 Ј. Об., Млађи крче себи пут. Салон примењене и чисте уметности, *Ново време*, Београд, 13. јануар 1943, 4.

38 Аноним, Београдски салон, *Српски народ*, Београд, 28. новембар 1942, 14.

39 *Ibid.*

40 Аноним, Данас се отвара “Београдски салон”. Салон ће бити перманентна продајна изложба, *Ново време*, Београд, 7. новембар 1942, 4.

ли. У децембру 1942. забележено је да је излагало 45 сликара и вајара, са укупно 150 радова. Од вајара, централно место заузимао је Тома Росандић, а скулптуре Живојина Лукића привлачиле су нарочиту пажњу. Као излагачи помињу се сликари Урош Предић, Јован Бијелић, Васа Поморишац, Бета Вукановић, Миодраг Петровић, Мило Милуновић, Драгомир Глишић, Младен Јосић, Зора Петровић, Петар Лубарда, Светислав Вуковић, Александра Божић и др.⁴¹

Марта 1943. салони су већ имали своју сталну публику, а веома чести купци су били набављачи поклона за младенце. Сlike и скулптуре су се добро продавале, па су салони стално допуњавани новим радовима. Тада су били изложени радови најпознатијих уметника, али и Босе Валић, Миленка Шербана, Светолика Лукића, Здравка Секулића, Александра Кумрића, Зоре Петровић, Милице Лозанић, Анте Абрамовића, Драгутина Митриновића.⁴²

Приређиване су и минијатурне самосталне изложбе. Прва је била изложба Љубе Ивановића, маја 1943. Изложио је 40 цртежа и 10 графика – дрвореза, са мотивима предела у Србији. У више наврата о изложби је писано позитивно, у листовима *Ново време*, *Српски народ*, *Коло*.

После Ивановића, самостално су излагана дела Лојзе Долинара, Надежде

Петровић, Миодрага Петровића, а припремане су и изложба српских портрета из XIX века и изложба репродукција (вероватно копија – н.п.) слика светских мајстора.

Наведено је да је за годину дана око 70 уметника излагало око 600 радова, што је приличан број, а да су продата дела А. Абрамовића, А. Божић, Ј. Бијелића, Б. Вукановић, Б. Валић, Н. Граовца, Драг. Глишића, М. Голубовића, Л. Долинара, Љ. Ивановића, А. Кумрића, В. Коџомановића, Л. Личеноског, Св. Лукића, М. Петровића, У. Предића, Ј. Перића, Ђ. Поповића, С. Почека, Св. Страле, Ж. Стојсављевића, Б. Стевановића, И. Табаковића, М. Ћирића, А. Хутера, Ч. Боначића, В. Чохаџић, М. Чађевић и др.⁴³

На јесењој окасион изложби, октобра 1943, у Београдском салону била су дела свих српских уметника који су живели у Београду и њом је означен улазак у нову сезону. Изложено је око 150 радова у уљу, акварелу, темперу, тушу и оловци. Улаз је био бесплатан.

Изложена су дела: Паје Јовановића, Предића, Надежде Петровић, Табаковића, Радочаја, Хутера, Луковићке, Радовића, Личеноског, Зоњића, Бешевића, Абрамовића, Бијелића, Божићеве, Бете Вукановић, Св. Вуковића, Босе Валић, Граовца, Глишића, Љ. Ивановића, Јосића, М. Јонића, Кумрића, Коџомановића, Лубарде, Св. Лукића, Милице Ло-

41 Аноним, Нови радови у Београдском салону, *Ново време*, Београд, 27. децембар 1942, 5.

42 Аноним, Београдски уметници раде марљиво. Уметнички салони приближили су уметнике и купце,

Ново време, Београд, 31. март 1943, 4.

43 Аноним, Годишњица „Београдског салона“. Изложба слика старог и новог Београда, *Ново време*, Београд, 5. децембар 1943, 5.

занић, Милуновића, Митриновића, Настасијевића, М. Петровића, Перића, Зоре Петровић, Радоњића, Страле, Станојевића, Стојсављевића, Стевановића, Ћирића, Вере Чохаџић, Милице Чађевић, Шумановића, Шербана, Џанге.

У ствари, пошто Павиљон на Калемегдану није приредио јесењу изложбу 1943, тај посао је преузео Београдски салон.⁴⁴

УМЕТНИЧКИ САЛОН

„ЂУРА ЈАКШИЋ”,

Кнез Михаилова 25, међуспрат

У скромној просторији на међуспрату, октобра 1943, приређена је изложба београдских уметника, претежно због продаје, под називом „Јесењи салон“.

Према концепцији изложбе, прве недеље излагани су само пејзажи, друге само мртве природе, треће – портрети, актови и композиције, и тако редом. Скулптуре су излагане са пејзажима.

У недељу, 31. октобра 1943, пејзаже су излагали: Аралица, Бијелић, Вушковић, Вукотић, Граовац, Радмила Ђорђевић, Ивановић, Кумрић, Лиза Крижанић, Личеноски, Лукић, Милуновић, Миловановић, Предић, Зора Петровић, М. Петровић, Ђ. Поповић, Поморишац, Радовић, Радочај, Стевановић, Страла, Стојсављевић, Табаковић, Хутер, Шербан, Перић,

Глишић, Степанчић, Коџомановић, Злата Ранковић, Јелисавета Петровић, Момчило Денић (изгледа да је излаган и један витраж Милана Коњовића). Том приликом, излагали су и вајари: Т. Росандић, Л. Долинар, М. Томић, Ж. Михајловић, С. Стојановић и други.⁴⁵

У чланку аутора са иницијалима М. К-ћ, могуће Миодрага Коларића, обзнањено је да су у Уметничком салону „Ђура Јакшић“ изложена дела „са великим укусом и знањем“ наших најпознатијих уметника, те да су из техничких разлога изложени пејзажи (!), а да су за следеће излагање предвиђене мртве природе и композиције са портретима. Понесен добрим квалитетом, писац се потрудио да веома концизно и занимљиво анализира неке радове.⁴⁶

Четрнаестог новембра 1943. отворена је изложба мртве природе, на којој су учествовали и вајари.

Слике су изложили: А. Абрамовић, Александра Божић, М. Чекић, М. Ћирић, Вера Милосављевић, Радмила Ђорђевић, Н. Граовац, Драг. Глишић, М. Голубовић, А. Хутер, В. Коџомановић, А. Кумрић, С. Лукић, Л. Личеноски, С. Лучев, Милица Лозанић, М. Миловановић, М. Милуновић, М. Петровић, Ђ. Поповић, Зора Петровић, М. Почуча, И. Радовић, Злата Ранковић, Б. Стевановић, Ж. Стојсављевић, Е. Степанчић, М. Шербан, И.

44 Аноним, Отворена велика околиона изложба у „Београдском салону“, *Ново време*, Београд, 1. октобар 1943, 4; Аноним, Ревизија најбољих ликовних уметника. Успех јесење изложбе у „Београдском салону“, *Ново време*, Београд, 10. октобар 1943, 5.

45 Аноним, Јесењи салон, *Коло*, Београд, бр. 96, 30.

октобар 1943, 10; Аноним, Јесењи салон београдских уметника. Изложба седамдесеторице познатих сликара и вајара, *Ново време*, Београд, 30. октобар 1943, 4.

46 М. К-ћ, Критика ликовне уметности. Јесења изложба наших уметника, *Ново време*, Београд, 9. новембар 1943, 4.

Табаковић, М. Вушковић, Н. Бешевић, Милосављевић-Ћирић, Б. Станковић, С. Аралица, Мица Тодоровић, Љубица Луковић, Ж. Лозанић. Вајарска дела су изложили: М. Бесарабић, Л. Долинар, Ж. Михајловић, Т. Росандић.⁴⁷

Изложба је приређена претежно ради продаје. Није се толико одликовала разноврсношћу поставке колико богатством колорита. „Ове боје, зналачки бачене на платно, са осећањем за природу и њену лепоту – остављају леп утисак“ – наглашава извештач.⁴⁸

Трећа изложба београдских уметника, посвећена фигуралним мотивима и портретима, отворена је 28. новембра. Изложено је 70 сликарских и 20 вајарских радова.

Излагали су сликари: В. Поморишац, Н. Гвозденовић, М. Милуновић, У. Предић, И. Табаковић, Н. Граовац, И. Радовић, Зора Петровић, М. Вушковић, Б. Станковић, Ж. Стојсављевић, Љ. Ивановић, Ј. Перић, М. Шербан, М. Ћирић; изложени су и радови старијих аутора: Ђорђа Крстића, Ђуре Јакшића, Уроша Кнежевића; вајари су били: Т. Росандић, М. Брежанин и др.⁴⁹

У марту 1944. поново је у Уметничком салону „Ђура Јакшић“ приређена изложба, на којој су, између осталих, учествовали сликари: У. Предић, М. Ми-

луновић, И. Табаковић, Н. Граовац, Зора Петровић, и вајари: Т. Росандић, С. Стојановић, Р. Стијовић, М. Бесарабић и др.⁵⁰

Из наведеног се види да је у току Другог светског рата у окупираном Београду отворено шест изложбених салона у којима су се повремено смењивале изложбе, са крајњим циљем да изложбени радови нађу пут до купаца, али и са жељом да се прикаже текућа продукција и да се колико-толико прати ликовни живот града и Србије. У датим условима није се могао очекивати велики уметнички развој. Али, исто тако, нереално је помислити да се могао напречац и прекинути.

Изложбене салоне отварали су људи приватном иницијативом, са жељом да посредовањем између стваралаца и публике помогну породицама уметника и колекционарима (Никола Љубинковић), но не мање и са развијеним осећањем за предузетништво и трговину. Пошто је проток сваке робе, па и уметничких креација, стагнирао, народ је из много разлога био у ситуацији да се различитим поклонима снабдева у уметничким салонима (Београдски салон, Салон „Бадовинац“).

Једино је Општинском уметничком павиљону на Калемегдану превасходан

47 Аноним, Јесења изложба београдских уметника. Данас се отвара изложба уметничких слика мртве природе, *Ново време*, Београд, 14. новембар 1943, 5.

48 М. М., Изложба уметничких салона. Наши сликари излажу мртву природу, *Ново време*, Београд, 17. новембар 1943, 5.

49 Аноним, Јесења изложба београдских уметника. Изложба портрета и скулптура, *Ново време*, Београд, 28. новембар 1943, 5; Б., Изложба слика и скулптура у уметничком салону „Ђура Јакшић“, *Српски народ*, Београд, 4. децембар 1943, 11.

50 *Коло*, бр. 114, Београд, 4. март 1944.

циљ био да приређује редовне пролећне и јесење изложбе, као што је то чињено и пре Другог светског рата. У њему су уметници излагали по позиву, а ради-ви су жирирани да би се осигурао висок ликовни квалитет. Те изложбе су имале званичан карактер. Отваране су уз вели-

ку помпу, а штампа је настојала да о тим догађајима опширно информише.

По завршетку Другог светског рата функција уметничких салона је престала. Вођење рачуна о животу и раду уметника преузела је држава.

Vera Jovanović*

FINE ARTS IN BELGRADE DURING THE WAR (1941-1945)

Summary

The Second World War dispersed the artists in many different directions. Some of them took part in the war for liberation of the country. Considerable number of them were confined to the concentration camps and prisons. There was also a group, not so small, consisting of artists who remained in the occupied country. In the post war period their work during the war was passed over in silence. Very rarely some exhibition here and there have been mentioned in the biographical notes but only casually and incompletely. There was a fear of possible negative qualifications. Nevertheless, when we examine even cursory the newspapers from that time we must be astonished by the large quantity of events concerning the fine arts. Despite all hardships of war and occupation people continued to work, to paint, to sculpt, to exhibit their works, to teach, to sell and buy objects of art, even the prizes were awarded. Naturally, all these activities were carried out in a specific way. The people were afraid, starving, suffering many hardships and bombardment, mass executions and individual murders. But, the human need to create and to cure himself by creating the beauty in order to survive did not disappear.

In this work we studied some artistic happenings in Belgrade.

During the Second World War six exhibition venues (salons) were opened in the occupied Belgrade. In these salons the exhibitions were organized from time to time with the main goal to sell the presented works but also with the intention to show the ongoing production and to follow as much as possible the artistic life in Belgrade and Serbia. Although the great artistic progress could have not been expected in the given circumstances it is at the same time unreal to assume that such activities could be abruptly discontinued.

The exhibition salons were opened as a result of the private initiative with the intention to connect the authors and public in order to help the families of artists and the collectors (Nikola Ljubinković) but also with considerable sense of entrepreneurship and business as the exchange of any goods including artistic objects was in stagnation so the people were forced to obtain various presents from the artistic salons (Belgrade Salon, 'Badovinac' Salon).

---

* Vera Jovanović, PhD, Art Historian, Novi Sad

Only the Municipal Artistic Pavilion at Kalemegdan had as primary goal to organize regular spring and autumn exhibitions as they were organized before the World War II. There the artists were invited to present their works selected by the official jury. These exhibitions had the official character and newspapers informed thoroughly about such events.

When the war was finished the function of the artistic salons came to the end. The state has taken upon itself to take care about the life and work of the artist.